

Osmanlı Devletinde Özel Okullar ve İlk Türk Özel Okulunun Tarihçesine Dair Yeni Bilgiler

Hüseyin Şimşek*

Öz

Türk eğitim tarihinde henüz aydınlatılmamış konuların başında, özel okulların açılış tarihi ve ilk özel okulun hangisi olduğuna ilişkin sorun gelmektedir. Konuyla ilgili özel ve kapsamlı bir araştırma bulunmamakla birlikte, özel okulların tarihçesini irdeleyen az sayıda yayın ve eğitim tarihi hakkında yazılmış kitaplarda yer alan bazı bilgiler bulunmaktadır. Ancak gerek araştırmalar ve gerekse kitaplarda özel okulların tarihçesi hakkında birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Bu araştırma, Türk eğitim tarihi literatüründeki bu bilgileri tartışmayı ve Türk özel okulculuğunun tarihçesine ilişkin daha önce yer verilmeyen yeni bilgiler sunmayı amaçlamıştır. Araştırmada kullanılan bilgi ve kaynaklar, konuya ilişkin araştırma, kitap ve makaleler ile dönemin özgün kaynaklarından elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Özel okullar, Osmanlı dönemi, Türk eğitim tarihi, 19. yüzyıl

Giriş

Türk Eğitim Tarihindeki önemli gelişmelerinden biri özel okulların açılması ve yaygınlaşmasıdır. Ancak ilk özel okulun açılış tarihi ve ismi hala belirsizliğini korumaktadır. Eğitim tarihçilerinin özel okullarla ilgili ortak görüşü, bu okulların Türk eğitiminin yenileşme sürecinin bir parçası olduğudur. 19. yüzyılda Türk eğitiminde başlayan yenileşme girişimleri zamanla bir eğitim hareketine dönüşmüş, bu gelişme *usul-i cedit* adıyla kavramsallaştırılmıştır. Usul-i cedit, ders araç ve gereçleri konusundaki yenileşme-

* Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü – Kırşehir / Türkiye
husimsek@hotmail.com

lerle birlikte, öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemlerini bırakıp yeni ve etkili öğretim yöntemleri uygulamaları anlamında kullanılmıştır (Akyüz 2007: 207). Bu kavram, Tanzimat Döneminin sonlarına doğru, *ilköğretim* alanındaki yenileşmeleri anlatmak için tercih edilmiştir. Usul-i cedid hareketi, Selim Sabit tarafından yazılan *Rehñüma-i Muallimin* adlı eserde bahsedildiği biçimde algılanmış ve bu yöntemin uygulanması sonucunda iyi sonuçlar elde edilmiştir (Berker 1945: 103).

Usul-i cedid hareketinin gelişmesinde 1847 yılında çıkarılan Talimat'ın¹ önemli bir etkisi olmuştur. Ancak bu düzenlemeye rağmen, öğretim süreçlerindeki geleneksel anlayış devam etmiş; yenilikçi uygulamalar 1860'lı yıllardan sonra yaygınlık kazanabilmiştir. 1862 yılında, Maarif Nezareti tarafından İstanbul'daki bazı ilkokullara üzerine yazı yazılan birer taş levha ile taş kalem ve birer divitin dağıtılması kararı alınmıştır. Bu okullarda görevlendirilecek öğretmenlerin bir sınavla seçilip atanması ve bunlara maaş bağlanarak, daha verimli ve düzenli eğitim yapılması kararlaştırılmıştır (Ergin 1977: 464-465).

Tanzimat döneminde eğitimi yenileştirme girişimleri arasında 1869 yılında çıkarılan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin de özel bir yeri bulunmaktadır.² İlkokulların yenileştirilmesi için atılan bir diğer önemli adım, 1872 yılında İstanbul'da örnek okullar oluşturma projesidir. Bu projenin amacı, *yeni* öğretim yöntemleri için deneyim kazanmak ve ilerde bu yöntemi diğer okullara yaygınlaştırmak şeklinde belirlenmiştir. Bu amaçla Nuruosmaniye Camii bitişğinde bulunan bir sıbyan mektebi *İptidai Numune Mektebi*'ne dönüştürülmüş, öğretmenliğine ise Dârulmuallimîn-i Sıbyan mezunlarından Malatyalı Osman Efendi atanmıştır (Ergin 1977: 468).

Bu uygulama ile Devletin artık kararlılıkla ve belirli bir plan içerisinde geleneksel ilkokulları yenileştirmeyi ve dönüştürmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Bu süreçte belirli düzeyde bir toplumsal talebin de etkisi olmuştur. Gerek resmi gazete *Takvim-i Vekâyi*'de gerekse şahıslar eliyle çıkarılan gazete ve dergilerde, eğitim kurumlarına yönelik memnuniyetsizlik öğretmenler ve öğrenciler tarafından dile getirilmiş; eğitim kurumlarının yenileştirilmesi istenmiştir (*Rumeli* 18 Muharrem 1290, Sayı 4: 2).

Eğitimin yenileştirilmesi amacıyla devlet eliyle yapılan düzenlemeler ve açılan yeni okullar beklenen sonucu verememiş; gerekli adımlar kararlılıkla atılamamıştır. Bunun iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi bu yeniliklerin bazı çevrelerin tepkisini çekmesi, diğeri ise nitelikli öğretmenlerin olmayışıdır. Eğitim için ayrılan kaynağın yetersizliği ise okulların gelişmemesinin bir diğer nedenidir.

Eğitimin devlet eliyle yenileştirilmesi sürecinde ortaya çıkan bu zorluklar, özel okulların kurulması düşüncesini güçlendirmiştir. Öte yandan, İstanbul ve diğer önemli şehirlerde, Osmanlı orta sınıfını teşkil eden tüccar, zanaatkâr ve daha sonra türeyen banker, sigortacı ve komisyoncular yanında memur, asker ve aynı zamanda ilmiye sınıfına mensup bazı varlıklı kimselerin oluşturduğu Osmanlı aristokrasisi, çocuklarının daha iyi eğitim alması için bir arayış içerisindeydi.

Bir yandan belirli bir kesimde oluşan talebi karşılama, diğer yandan alt düzeydeki okulların ıslahı konusunda gösterilen direnci aşacak bir formül bulma düşüncesi, özel okulların doğuşunu hazırlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında şahıslar eliyle bazı özel okullar açılmış, bu okullar hızlı biçimde ve rekabet halinde kısa sürede yaygınlaşmıştır. Örneğin 1882 yılına ait Devlet Salnamesinde dokuz özel okuldan bahsedilirken, beş yıl sonra bunların sayısı neredeyse iki katına (onyediyeye) çıkmıştır. Özel okullar bu dönemde resmi okullardan daha fazla gelişme göstermiş; Türk kültürüne onlardan daha çok hizmet etmişlerdir. Öte yandan Devlet yetkilileri, özel okul açmak isteyenlere kolaylık göstermiş; maddi destek sağlamışlardır (Ergin 1977: 935-936).

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Türk eğitim tarihinin önemli konularından biri olan özel okulların tarihçesine ışık tutacak yeni bilgiler katmaktır. Araştırma ile, literatürde değinilmemiş önemli kaynaklar taranarak, özel okulların açılış nedenleri ve açılan ilk özel okulun ismi ve tarihine ilişkin tartışmalara derinlik katılması hedeflenmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, belgesel *tarama* modeli kullanılmıştır. Araştırmanın temel kaynakları resmi belgeler, 19. yüzyıldaki süreli yayınlar, anılar, özel okullarla ilgili yapılmış diğer araştırmalar ve Türk Eğitim Tarihine ilişkin diğer çalışmalardan oluşmaktadır.

Osmanlı Döneminde Özel Okullar ve Kuruluşu

Özel okulların açılmasında eğitimin yenileştirilmesi çabası kadar, azınlık ve yabancıların eğitim alanındaki girişimleri de etkili olmuştur. Örneğin 1870'li yıllarda Müslümanlar ile gayr-i Müslim nüfusun yaklaşık yarı yarıya olduğu Selanik'te okul sayıları bakımından bir dengesizlik bulunmaktadır. Bu yıllarda şehir merkezinde Müslümanlara ait 22 sıbyan mektebine karşılık, 18 Hristiyan ve 12 Yahudi mektebi bulunmaktadır (*Selanik Vilayet Salnamesi* 1288 (1872): 96). Öte yandan bazı Türk öğrencileri, daha iyi eğitim verdiği gerekçesiyle, azınlıkların açtığı okullara devam etmişlerdir.

Bu okulları yakından tanıyan bazı eğitimciler, geleneksel eğitim uygulamasından memnun olmayan kimi zenginlerin de katkısıyla, özel okullar açmışlardır. Ünlü Türk edebiyatçısı Yahya Kemal bu okulları, Doğudan Batıya geçişin bir simgesi olarak nitelemiştir (Somel 2000: 53).

Yukarıda özetlenen gelişmeler dikkate alındığında; özel okulların açılmasında şu nedenlerin etkili olduğu söylenebilir:

- 1- **Toplumun nitelikli eğitim talebi:** Toplumun çeşitli kesimlerinde ve özellikle de kentli orta sınıfta daha nitelikli bir eğitim beklentisi artmıştır.
- 2- **Devletin nitelikli eğitim talepleri karşısındaki yetersizliği:** Devlet eliyle girilen bazı yenilikler ve düzenlemeler toplumdaki nitelikli eğitim talebini karşılamada yetersiz kalmıştır.
- 3- **Etkilenme ve rekabet:** Gayri Müslimlerin 19. yüzyılın ilk yarısında eğitim kurumlarını geliştirmeye başlamaları; bu okulları tanıyan Türk eğitimci ve aydınlarını benzerlerini kurma konusunda isteklendirmiştir.
- 4- **Sınıfsal geçiş talepleri:** Geleneksel Osmanlı toplumunun modernleşmesi sürecinde Osmanlı elitleri yeni bir sınıfsal yapı oluşturmuş; bu yeni sınıfsal yapının korunması ve yeniden üretilmesi için yenilikçi ve modern eğitim talepleri ortaya çıkmıştır.

Özel okulların açılması ve Türk eğitim sistemindeki konumuna ilişkin olarak olumlu değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeler çoğunlukla özel okulların eğitim programları ve yetiştirdiği öğrenciler açısından ele alınmış ve devletin resmi okullarıyla mukayese edilerek sunulmuştur. “Mekatib-i hususiye-i mevcude Maarif Nezaret-i Celilesi’nin ve Mekatib-i Askeriye Nezaret-i nin gösterdiği programlara tevfiği hareket etmekle beraber, etfalın müddet-i muayyene zarfında müktesebat ve malumat-ı fenniye ve edebiyeyi mekatib-i saireye nazaran daha ziyade ahiz ve telakki etmesini mucip olarak fevaid-i talimiyeyi dahi nazarı dikkatten tutmamaktadır” (*Tercüman-i Hakikat* 20 Ağustos 1308/1891). Bu mukayeselerden biri de, O dönemde yaşayan ve kendisi de öğretmenlik yapan Ahmet Rasim’e³ aittir. Ahmet Rasim bir yazısında bu okulları şöyle anlatmıştır: “Şayan-ı dikkat, ehval-i umumiyedendir ki maarifin derece-i kadr-ü kıymeti bizzat iktisab eyledikçe ve bu iktisabmahza eser-i gayret-i zati olarak husule geldikçe bir nevi rekabeti tedrisiye husulpezir oluyor. Bu rekabet umur-u tedrisiyenin derece-i intizama tekarrübünü ve o derece-i intizamın sarfedilen mesai ve ikdamat-ı mütevaliye ile derece-i matlubeye isalini intaç ediyor” (*Tercüman-i Hakikat* 1891, 20 Ağustos 1308).

Özel Okullarının Tarihçesine İlişkin Mevcut Bilgiler

Türk özel okullarının tarihçesi hakkında önemli bilgiler veren Ergin, Tanzimat döneminde özel okullar hakkında bilgiye rastlayamadığını belirtmiş ve bu okulların Mutlakiyet Döneminde açıldığını ileri sürmüştür. Ergin'e göre 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde yer alan özel okullarla ilgili hüküm, azınlık ve yabancıların açtığı okullara ilişkindir (1977: 508).

Ergin, özel okulların tarihçesine dair bilgi kaynağının yalnızca Tercüman-i Hakikat Gazetesi' olduğunu belirtmiştir (1977: 946). Ergin'in özel okullar konusunda tek bir kaynağa bağlı kalması ve diğer kaynakları tarama imkânı bulamamış olması, konuya ilişkin olarak verdiği bilgiler bakımından önemli bir sınırlılıktır. Nitekim bu durum, gerek özel okulların tarihçesi ve gerekse ilk özel okulun hangisi olduğuna ilişkin açıklamalarına yansımıştır. Örneğin kitabının bir yerinde İstanbul'da Abdi Kamil Efendi tarafından açılan *Şemsülmaarif* adındaki mektebin (1977: 509) ilk özel okul olduğunu belirtirken, bir başka yerde *Medrese-i Hayriye*' ilk özel okul olarak tanıtmıştır (1977: 948). Ergin, kitabının bir başka yerinde ise *Mekteb-i Osmani*'nin ilk özel okul olduğunu ileri sürmüştür (1977: 1016).

Ergin'in, ilk özel okulun açılış tarihine ilişkin verdiği bilgilerde de farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin ikinci kitapta ilk özel okulun (*Şemsülmaarif*) açılış tarihini 1882 olarak verirken (1977: 951), birkaç sayfa sonra *Mekteb-i Hamidi* adındaki bir başka özel okulun 1882'de açıldığını belirtilmiştir (1977: 954). Ergin'in özel okulların tarihçesine ilişkin bir başka görüşü de, Galip Pasinler Paşa'nın 1938 yılında *Akşam Gazetesi*'nde yazdığı bir yazıya atfen yürüttüğü tahmindir. Yazının tamamını kitabına alan Ergin, Pasinler'in anlattıklarından yola çıkarak, *Şemsi Efendi Mektebinin* 1873 yılında açılmış olması gerektiğini belirtmiş (1977: 475), ancak bu okulu ilk özel okul olarak nitelendirmemiştir.

Ergin ayrıca yarı özel nitelikteki cemiyetler aracılığıyla açılan okulları da özel okullar arasında saymış, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye tarafından açılan *Daruşşafaka*'nın açılış tarihini 1873, Cemiyet-i Tedrisiye-i Hayriye tarafından açılan *Medrese-i Hayriye'nin*⁴ açılış tarihini 1879 olarak vermiştir.

Özel okulların tarihçesine ilişkin eski bir başka çalışmada, Şemsi Efendi tarafından 1289 (1872) yılında Selanik'te açılan okul, ilk hususi mektep olarak nitelendirilmiştir (Eren 1969: 6). Eren, ayrıca bu mektebin bir süre sonra genişletilerek, *Şemsi Efendi Mektebi* adındaki bir başka mektebe nakledildiğini aktarmıştır.

Özel okullarla ilgili bir başka çalışmada, Selanik'te açılan *Feyziye Mektebi*'nin⁵ ilk özel Türk Okulu olduğu savunulmakta ve okulun açılış tarihi olarak 1885 yılı gösterilmektedir. Bu çalışmada okulun asıl kurucusunun Tevfik Bey olduğu ve Selanik Maarif müdürü Radoviçli Mustafa Bey'in Maarif Müdürlüğü tahsisatından 200 altın vermek suretiyle, okulun açılmasını desteklediği anlatılmaktadır (*Ülke Eğitiminde 90. Yıl*, 1975: 10).

Özel okulların tarihçesine değinen Akyüz, Tanzimat döneminde Türkler eliyle açılan özel okullar hakkında bilgi bulunamadığını; bazı girişimler varsa bile, bunların henüz çok az olduğunu sanıldığını belirtmektedir. Tıpkı Ergin gibi Akyüz de özel okulların ilk defa Mutlakiyet döneminde açıldığını belirtmiştir. Akyüz, İstanbul'da 1881 yılında açılan *Şemsülmaarif* adındaki okulun muhtemelen kişilerin açtığı *ilk Türk özel okulu* olduğunu belirtmiş, ancak kitabın sonraki baskılarında bu okulun açılış tarihini 1884 olarak düzeltmiştir (2007: 240, 2010: 240, 2012: 240). Akyüz daha sonra sırasıyla 1885 yılında Nadir Bey tarafından açılan *Numune-i Terakki*, 1882 yılında açılan *Mekteb-i Hamidi*⁶, 1884'de açılan *Rehber-i Marifet* ve 1885'de açılan *Ravza-i Terakki* mekteplerinden bahsetmektedir. Akyüz, Selanik ve bazı büyük Rumeli kentlerinde de özel okulların açıldığına değinmiş ve tarih vermeden Selanik'te açılan *Feyz-i Sıbyan*, *Mekteb-i Terakki* ve *Selimiye* gibi özel okulların isimlerine yer vermiştir. Akyüz, özel okulların tarihçesine ilişkin olarak verdiği bilgilerin kaynakları arasında Ergin'in *Türk Maarif Tarihi* ile H. Ali Yücel'in *Edebiyat Tarihimizden* adlı eserini göstermiştir.

Özel okullar konusuna kısaca değinen Koçer, *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*'nde yayınlanan bir ilandan yola çıkarak, Türkler tarafından açılan ilk özel okulun Darüşşafaka⁷ olduğunu ileri sürmüştür (1991: 72-73).

Konuyla ilgili Özcan (1991) tarafından yapılan bir başka çalışmada ise ilk özel okulun 1872 yılında Selanik'te Şemsi Efendi tarafından açılan okul olduğu ileri sürülmüştür. Özcan, Şemsi Efendinin henüz genç yaşlarında iken rüşdiyeye devam edemeyenlere özel dersler verdiğini ve ilk özel halk dershaneciliğini başlattığını aktarmıştır. Özcan'a göre 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin Müslüman Türklere de özel okul açma imkânı vermesi, Şemsi Efendiyi cesaretlendirmiş; bazı öğrenci velileri ve meslektaşlarının teşvikiyle yeni bir okul açma kararı almıştır. Özcan'a göre Şemsi Efendi, 1872 yılında bir binada okulunu açmış, bir süre sonra meslektaş Abdi Kâmil Efendi'yi öğretim kadrosuna dâhil etmiştir. Bu okula daha sonra *Şemsi Efendi Mektebi* adını vermiştir. Özcan çeşitli kaynaklardan derlediği bu bilgileri naklettikten sonra "Şimdiki bilgilere göre Şemsi Efendi Mektebi, Cemiyet-i Tadrîsiye-i İslâmiye tarafından 1865 yılında

İstanbul'da açılmış olan mektepten sonra, bir Türk tarafından Osmanlı memleketinde kurulan ilk özel okul olma özelliğini taşımaktadır” saptamasında bulunmuştur (1991).

Özel okulların tarihçesine ilişkin son yıllarda yayınlanan bir diğer çalışmada Selanik'te açılan Terakki Mektebi'nin kuruluş hikâyesi anlatılmıştır. Alkan tarafından kaleme alınan eserde, okulun kuruluş tarihine ilişkin farklı kaynaklardan⁸ derlenen bilgilere yer verilmiştir. Bu kaynaklarda Terakki Mektebinin kuruluşuna ilişkin beş farklı tarihten bahsedilmektedir. Bu tarihler arasında en fazla tekrar edilen yıl, 1879 yılıdır. Ancak Alkan, Terakki Mektebinin kuruluş tarihinin 1877 olduğunu ileri sürmüştür, bu okulun açılan ilk özel okul olmadığını belirtmiştir: “Terakki Mektebinin oluşmasına yol açacak olan ve kurucusunun adını taşıyan Şemsi (Şemseddin) Efendi Mektebi, 1869 yılında Genel Eğitim Tüzüğü (Maairf-i Umumiye Nizamnamesi) yayımlandıktan sonra kurulmuştur. Bu okul yalnız Selanik'in değil neredeyse Osmanlı İmparatorluğunda kurulan ilk modern özel İslam Okulu olmuştur” (2000: 58).

Alkan'ı Şemsi Efendi Mektebini ilk Türk özel okulu olarak nitelendirmesine ikna eden gerekçe, İzmir kaynaklı *Devir* gazetesinde yer alan bir yazıdır. *Devir* Gazetesinin 1873 yılına ait bir nüshasında, Şemsi Efendi imzasıyla yayınlanan “Selanik'ten Varaka” başlıklı yazıda şu ifadeler yer almaktadır: “Vatan çocuklarının maarif feyzini iktibas için etrafımda pervane gibi devr eylediklerini gördüğümden tahammül edemeyip, ikdamca açtığım Sıbyan mektebini takdir ile beraber, usul ve teferruatını havi gazete-i muteberinize bir varaka takdim edecek olur isem, kabul buyuracaklarının vaadini Selanik'e gelen bir zat ile haber gönderdiğinizden, tarif olunmaz derecede iftihar eyledim”. Kurucusunun kendi kaleminden dile getirilen bu ifadelerden, Şemsi Efendi Mektebinin 1873 yılından önce açıldığı anlaşılmaktadır.

Sandalcı tarafından hazırlanan bir başka çalışma, Şemsi Efendi mektebinin tarihçesine ışık tutacak önemli bilgiler içermektedir. *Feyz-i Sıbyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri* adlı çalışmada okul mezunlarının anılarına yer verilmiştir. Okul mezunlarından Pasinler Paşa, 1938 yılında *Akşam Gazetesi*'nde yayınlanan anılarında, ‘henüz altı yaşındayken babasının kendisini Şemsi Efendi Mektebine gönderdiğini’ söylemektedir. Paşa'nın doğum tarihi (1868) dikkate alındığında, okulun 1874 yılında açık olduğu anlaşılmaktadır. Elöve'nin anıları ise okulun açılış tarihi konusunda daha kesin bilgiler içerir. Nitekim Elöve Şemsi Efendi Mektebi'nin 1872 yılında açıldığını belirtmiştir: “Şemsi Efendi Mektebi 1872 yılında kurulduğunda öğrencilerin sevgi ve ilgilerini toplamış bulunmasıyla temayüz etmişti.” (Sandalcı 2003: 32–35).

Özel okulların tarihçesine ilişkin bir başka bilgi, Sevük'ün *Tanzimat Devri Edebiyatı* adlı eserinde geçer. Ahmet Mithat'ın edebi kişiliğinin anlatıldığı bölümde bu zatın Rodos'ta açtığı okuldan bahsedilmektedir. Sevük'ün aktardığına göre 1873 yılında Rodos'a sürgüne gönderilen Ahmet Mithat burada kaldığı üç sene zarfında eğitim ve basın alanında bazı girişimlerde bulunmuş; *Medrese-i Süleymaniye* adlı bir okul açarak, burada yeni usulle öğretim yaptırmıştır (Sevük yty: 181). Okulun açılış tarihi verilmemekle birlikte, muhtemelen gidişinin en erken ikinci yılında açtığı düşünülürse, bu okulun açılış tarihinin 1874 olması gerekir.

Yukarıda özel okullarla ilgili literatürden derlenerek aktarılan bilgiler incelendiğinde, Osmanlı döneminde açılan ilk özel okulun ismi ve açılış tarihi konusunda biri birinden farklı görüşler olduğu görülmektedir. Konunun açıklığa kavuşması için daha eski kaynaklara ve daha açık bilgilere ihtiyaç vardır. Aşağıda, özel okulların tarihçesine katkı sunmak amacıyla, daha önce hiçbir yerde kullanılmamış bazı yeni bilgilere yer verilmiştir.

Özel Okulların Tarihine İlişkin Yeni Bilgiler

Özel okulların tarihçesini aydınlatacak en güvenilir kaynaklar, kuşkusuz bu okulların açıldıkları döneme en yakın kaynaklardır. Bu düşünceden hareketle, 1870'li yıllarda İstanbul ve Selanik'te yayınlanan gazete ve dergiler taranmış ve özel okulların tarihçesine ilişkin önemli bilgiler elde edilmiştir. Elde edilen bu bilgiler özet olarak aşağıda sunulmuştur.

Şemsi Efendi Mektebi (Feyziye Mektebi'nin Öncüsü)

Özel okulların tarihçesine ışık tutacak iki önemli kaynak, 1870'li yıllarda Selanik'te yayınlanan *Rumeli ve Zaman* gazeteleridir. *Rumeli Gazetesi*'nin 11 Ağustos 1873 tarihli nüshasında, özel okul kurucularının öncüsü sayılan *Şemseddin Efendi*⁹ ve Selanik'te açtığı okul ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu gazetede yayınlanan bir yazıda şu bilgiler yer almaktadır: “Çoktan beri harap olup derununda eday-ı salat olunmayan Pişmaniye Cami-i şerifi ittisalında hükümetin rey ve muvafakatıyla Şemseddin Efendi tarafından mukaddeman bir mektep yapılmıştı. Muma ileyh bu kere cami-i şerif-i mezkûrun bazı mahallerini dahi tamir ederek, şakirdana namaz kıldırılmakta olduğu mesmudur” (*Rumeli* 17 Cemaziyelahir 1290, No: 25: 1). Gazetede yer alan bu bilgiler, Şemsi Efendi'nin, 1873 yılından önce Selanik'te terk edilmiş olan Pişmaniye adındaki bir caminin bitişiğinde hükümet yetkililerinden izin alarak kendi çabasıyla¹⁰ bir okul yaptığına işaret etmektedir. Aynı gazetenin 16 Kasım 1873 tarihli nüshasında ise Şemsi Efendi'nin usul-i cedid üzere eğitim yapan bir sıbyan mek-

tebi açtığı anlatılmakta ve Selanik valisinin Şemsi Efendi Mektebini ziyaret ettiği aktarılmaktadır (*Rumeli* 25 Şevval 1290, No: 42: 1).

1870’li yıllarda Selanik’te yayımlanan *Zaman* gazetesinde de Şemsi Efendi’nin açtığı mektep hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Gazetenin 1874 yılına ait nüshalarından birinde şöyle bir haber yer almaktadır: “Şemseddin Efendi’nin mektebine gittim. Ne görsem? Gerek intizam ve terbiyece ve gerek tahsilâtça talebenin her birerlerini kız mektebinden¹¹ âlâ gördüm. Gördüm de şaşım kaldım. Bu sırada idi ki muallim-i mumaileyh dört yaşında bir çocuğu yanına getirip kitabını eline verdi. Ve çocuk da hemen süratle okumaya başladı. Allaha emanet böyle henüz nutka kabil olan çocukta gördüğüm zekâyı nasıl tarif edeyim bilemem” (*Zaman* 25 Recep 1291: 2). Gazetede yer alan bu haberde, Şemseddin Efendi’nin açtığı okula işaret edilmekte ve eğitim bakımından övülmektedir.

Şemsi Efendi Mektebi hakkında bilgiler veren bir başka kaynak, 1876 yılında İstanbul’da yayınlanan *Etfal* dergisidir. Derginin 1875 yılına ait nüshalarında *Şemsi Efendi Mektebinin* açılış tarihi, okulda görev yapan öğretmenler, okulun öğretim anlayışı, okuldaki öğrenci sayısı ve ders programı hakkında önemli bilgiler içeren iki yazı yayınlanmıştır. Bunlardan ilki, bu okulun öğrencisine ait bir mektuptur. Dergi öğrenci mektubunu şöyle haberleştirmiştir: “Selanik sıbyan mektebi sınıf-ı evvel şâkirdânından Ali Rıza imzasıyla bir mektup aldık. Ali Rıza namındaki şu efendinin derece-i zekâsını mektubundaki yazısıyla şuyu-u ifadesi tayin ediyor. Bu mektup Selanikte usul-ü cedide üzere bir sıbyan mektebi olduğunu ve seksendokuzsenesi¹² Ramazan-ı şerif iptidasında valiy-i vilayet devletlü Ömer Fevzi Paşa hazretleri zamanında teşkil buyurulduğunu beyandan sonra, bidayet-i teşkilinde yirmi otuz talebeden ibaret olduğu halde havaceleri bulunan Şemsi, Halil, Derviş Efendilerin say ve gayreti sayesinde bugün yüzyetmiş kadar etfalin vücudundan bahs ediyor” (*Etfal* 21 Cemaziyülevvel 1292/25 Temmuz 1875, Numero 10: 3). Öğrenci mektubunun devamında Selanik dışında benzer okullar olup olmadığını merak ettiğini belirtiyor ve şu ifadeyi kullanıyor: “Selanik gibi bir vilayette bundan başka mektebimiz yoktur.” Okuyucu mektubunda geçen bu bilgiler, gerek *Rumeli* gazetesinde gerekse *Zaman* gazetesinde yer alan bilgilerle örtüşmekte, *Şemsi Efendi Mektebinin* Hicri 1289 Ramazan ayında yani Kasım 1872’de açıldığını çok açık biçimde göstermektedir.

Şemsi Efendi Mektebine ilişkin bir başka önemli bilgi, 1882 yılında İstanbul’da yayınlanan *Çocuklara Kıraat* dergisinde bulunmaktadır. Dergide, yayınlanan bir okuyucu mektubunda, Şemsi Efendi’nin Selanik’teki mektepleri usul-i cedideye dönüştürmek için büyük çaba gösterdiği belirtilmiş

ve şu değerlendirme yapılmıştır: “Mektebin her intizamı yerinde, programı gayet mükemmeldir. Şakirdanı zükur ve inas ikiyüzden ziyade olarak, derslerine hazır bulunuyorlar. Arapça, Türkçe, Farisice, Fransızca okuyorlar” (*Çocuklara Kıraat* 1289, Sayı 11: 83). Bu bilgiler, okulun giderek büyüdüğünü göstermektedir. Gazete ve dergilerde yer alan bu haberlerden de anlaşıldığı üzere, 1872 yılında ilk açıldığında 20-30 öğrencisi bulunan Şemsi Efendi Mektebi, 1876 yılına gelindiğinde 170 öğrenciye, 1882’de ise 200 öğrenciye ulaşmıştır.

Şemsi Efendi Mektebinin 1872 yılında açıldığına ilişkin bu eski kaynaklarda (*Rumeli, Zaman, Etfal* ve *Çocuklara Kıraat*) yer alan ve daha önce başka yerde kullanılmayan bilgiler, gerek okulun kurucusu Şemsi Efendi’nin 1873 tarihli *Devir* Gazetesinde yayınlanan mektubundaki bilgiler ve gerekse Pasinler Paşa’nın 1938 yılında *Akşam Gazetesi*’nde yayınlanan anılarında dile getirdiği bilgilerle tam olarak örtüşmektedir. Öte yandan Elöve’nin anılarında okulun kuruluş tarihi olarak verdiği 1872 tarihiyle de birebir uyuşmaktadır.

Şemsi Efendi Mektebi daha sonra isim değiştirmiş ve *Feyzi Sıbyan*¹³ adını almıştır. Feyz-i Sıbyan adı Selanik kaynaklı süreli yayınlarda sıkça geçmektedir. Selanik’te yayınlanan *Çocuklara Rehber* dergisinin 3 Temmuz 1897 tarihli sayısında Feyz-i Sıbyan hakkında şöyle bir bilgi yer almaktadır: “Şehrimiz mekatib-i hususiyesi arasında bir mevki-i mümtaz ihraz etmiş bulunan bu iki¹⁴ mektep, bidayet-i tesis ve küşadlarından beri her sene asar-ı nevin muvaffakiyet göstererek tarik-i terakkide hutuvat-ı seriyye ile kat-ı mesafe etmektedir. Mekteb-i Terakki bundan on sekiz, Feyz-i Sıbyan da on iki sene evvel küşad olunmuş ve az müddet zarfında terakkiyat-ı zamaneye cisban olacak muktedir talebe yetiştirmiştir” (*Çocuklara Rehber* 1897, Sayı. 13: 4). Derginin yayınlandığı 1897 yılından 12 yıl geriye gidildiğinde Feyz-i Sıbyan’ın kuruluş tarihi 1885 yılına tekabül eder. Aslında bu tarih Şemsi Efendi Mektebi’nin isim değiştirerek Feyz-i Sıbyan adını aldığı tarihtir.

Aynı derginin 35. sayısında (16 Aralık 1898) bu okulla ilgili bir başka önemli bilgi daha bulunmaktadır: “Şehrimizin mekatib-i hususiyesi arasında ciddiyet-i tahsil ve intizamı ile mevki-i mümtaz ihraz etmiş bulunan Feyz-i Sıbyan Mektebinin ondördüncü sene-i devriye-i tesisiyesi iptidası olmak hasebiyle, şehri halin birinci Salı günü encümen-i heyet-i aliyesi ile bazı müsafirin-i kiram mektebe gelmişler” (*Çocuklara Rehber* 1898, Sayı. 35: 8). 1898 yılından ondört yıl geriye gidildiğinde 1884 tarihi karşımıza çıkar ki, bu durumda Feyz-i Sıbyan adının ilk defa bu tarihlerde kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz.

Mekteb-i Terakki Ne Zaman Açıldı?

İlk Türk özel okullarından bir diğeri Selanik'te açılan *Mekteb-i Terakki*'dir. *Çocuklara Rehber* dergisinde okulun kuruluş tarihi 1879 olarak verilmiştir. Okulun kuruluş tarihine ilişkin bir başka önemli bilgi 1905 yılında Selanik'te yayınlanan *Çocuk Bahçesi* adlı dergide geçmektedir. Dergide *Yadigâr-ı Terakki* adındaki özel okuldan sıkça söz edilmektedir. *Yadigâr-ı Terakki* aslında Mektebi Terakki'nin devamıdır. *Çocuk Bahçesi* dergisinden öğrendiğimize göre, 1901 yılında Mekteb-i Terakki'nin erkek ve kız bölümlerini kapsayacak büyük bir okul binasının temel atma töreninde, Padişah *Abdulhamit'in tahta çıkışının 25. yılı* anısına okulun adı *Yadigâr-ı Terakki* olarak değiştirilmiş ve bundan sonra Mekteb-i Terakki adı yerine *Yadigâr-ı Terakki* adı kullanılmaya başlanmıştır (*Çocuk Bahçesi* 1905, Sayı. 27: 12).

Derginin, 4 Ağustos 1321 (M. 1903) tarihli sayısında yer alan bir haberde geçen başka bir cümle okulun tarihçesi hakkında dolaylı bir bilgi sağlamaktadır. Bu haberde geçen ifade şöyledir: “Yeniden küşad edilen leyli kısmı müdüriyetine de mektebin otuz senelik muallimi olan ve birkaç defalar müdüriyeti deruhte ederek, pek çok muvaffakiyetler ibraz eden Derviş Efendi tayin edilmiştir” (*Çocuk Bahçesi* 1903, Sayı. 27: 12). Bu ifadeden Derviş Efendi'nin¹⁵ Terakki Mektebi'nin otuz yıllık öğretmeni olduğu ve birkaç kez okulun müdürlüğünü üstlendiği anlaşılmaktadır. En önemlisi de okulun 1903 yılına gelinceye kadar en az otuz yıllık bir geçmişinin bulunduğuna işaret etmektedir. Bu durumda okulun 1873 yılından önce açılmış olması icab eder. Ancak bu bilgi hiçbir yerde geçmemektedir. Okulun tarihçesine ilişkin olarak hazırlanan kitapta açılış tarihi 1877 olarak belirlenmiştir. Derviş efendinin okul kurucusu olup olmadığı, daha da önemlisi Mekteb-i Terakki'nin kurucusu olup olmadığını da tam olarak bilemiyoruz. Ancak Rumeli gazetesinde yer alan bir yazıda Derviş Efendi'nin de tıpkı Şemsi Efendi gibi çok genç yaşlarda okul açma faaliyeti içerisinde olduğunu anlıyoruz. Rumeli gazetesinin 72 numaralı sayısında yer alan bir yazıda Selanik'te Şemsi Efendi mektebiyle birlikte Abdi ve Derviş Efendilerin açtıkları okulların da bulunduğu bilgisi yer almaktadır: “Mekteb-i sıbyan muallimi marifetli Şemseddin ve Abdi ve Derviş Efendilerin şakirdanı, işbu haziranın yirmidokuzuncu Cumartesi günü devletli vali paşa hazretleriyle divan-ı temyiz vilayet reisi faziletli bey efendi hazretleri ve sair erkân-ı vilayet ve eşraf-ı memleket hazır oldukları halde, imtihanlarına bed-ü mübaşeret edileceği sırada, beş yaşında İbrahim İhsan Efendi tarafından atide muharrer nutuk kemal-i serbesti ile bilânoksan kıraat olunduktan sonra imtihana başlanmış” (*Rumeli* 29 Cemaziyelevvel 1291, No: 72: 1). Bu haberden Derviş Efendi'nin Şemsi Efendiyle birlikte aynı

okulda mı çalıştığı, yoksa ayrı bir okul mu açtığı tam olarak anlaşılama-
maktadır. Ancak 1876 tarihli *Etfal* dergisinde geçen bir yazıda *Halil* ve
Derviş adlı kişilerin bu okulun öğretmenleri olduğu belirtilmektedir. Der-
viş Efendi aslında Şemsi Efendi'nin yakın arkadaşı ve yenilikçi eğitimciler-
dendir. Değişik kaynaklarda bu iki ismin uzun yıllar birlikte çalıştıklarına
dair bilgiler bulunmaktadır. Bu durumda Terakki Mektebinin açılış tari-
hini 1873 yılına götürmek yerine, Şemsi Efendinin açtığı okulda çalışmaya
başladığı yıl olarak anlamak kanaatimizce daha doğrudur.

Ancak Terakki Mektebinin 1880 yılından hemen önce açıldığına işaret
eden bir başka bilgi bu yorumumuzu değiştirecek niteliktedir. 1903 tarihli
Çocuk Bahçesi dergisinin 23. sayısında şöyle bir haber bulunmaktadır:
“Mütehayyızan-ı vükelay-ı deavinden ve mektebin komisyon-u azasından
izzetlü Hasan Akif Efendi, irad ettiği heyet-i idare nutkunda bu yirmi
beşinci tevzi-i mükâfata kadar mektebin geçirdiği hayat-ı tedrisiyey-i teşrih
ile programlarda icra edilen tadilattan bahsetmiş, mektebin leyliye ifrağ
edildiğini hüzzar-ı muhteremeye tebşir eyleyerek duay-ı vacib'üleday-ı
şehriyar-ı azam ile nutka hüsn-ü hatime vermiştir” (*Çocuk Bahçesi* 1903,
Sayı: 23: 10). Bu haberde, okulun *yirmi beşinci ödül dağıtım töreninin*
yapılmakta olduğu belirtilmektedir. Ödül dağıtım törenlerinin aynı za-
manda mezuniyet töreni olduğu dikkate alınacak olursa, törenlerin yapıldığı
1903 yılında okulun yirmi beşinci mezunlarını vermekte olduğu anla-
şılmaktadır. Bu durumda okulun 1878 yılında açıldığını söyleyebiliriz. Bu
çıkarsama *Çocuklara Rehber* Dergisinde okulun açılış tarihi olarak verilen
1879 tarihiyle de kısmen uyumaktadır. Okulun kuruluş tarihi hakkında
şu gerçeği de dikkate almak durumundayız. Bilindiği gibi Tanzimat dö-
neminde ilkokullar dört yıllıktır¹⁶ ve ilkokul düzeyindeki bir okulun me-
zun verebilmesi için açılışından itibaren en az dört yıl geçmesi gerekme-
ktedir. Bu durumda okulun açılış tarihinin 1873 ya da 1874 olduğu söyle-
nebilir. Ayrıca yukarıda bu okulun otuz yıllık öğretmeninden (Derviş
Efendi) bahsedilmişti. Bu iki bilgi dikkate alındığında, Derviş Efendinin
okulunu 1873 yılında açtığı ve muhtemelen 1878 ya da 1879 yılında adını
Mekteb-i Terakki olarak değiştirdiği söylenebilir.

İsmail Efendi (Lisan) Mektebi

Selanik'te açılan ve hiçbir kaynakta geçmeyen bir başka özel okul daha
bulunmaktadır. Bu okul İsmail Efendi¹⁷ tarafından açılan ilköğretim düze-
yindeki bir okuldur. 1873 yılına ait *Rumeli Gazetesinde* şöyle bir haber yer
alır: “Maarif heveskârânından Selanikli İsmail Efendi yeni bir sıbyan mek-
tebi açmış, başlıca talimi Türkçe, Fransızca, İtalyanca, Yahudice dahi oku-

tur imiş. Cenab-ı Hak muvaffak buyursun. İşte hamiyet-i vatana muhabbet istikbalimize hizmet böyle olur” (*Rumeli*, 3 Sefer 1290/1 Nisan 1873: 1).

Gazetenin sonraki nüshalarında İsmail Hakkı'nın açtığı okula ilişkin daha ayrıntılı bilgiler de verilmiştir. 18 Ağustos 1873 tarihli sayısında yer alan bir habere göre İsmail Hakkı, hükümetin de iznini alarak, *Abdullah Kadı Mahallesinde* terk edilmiş bir mescidin arsasına bir okul yaptırmıştır. Yine Gazete haberine göre halk İsmail Efendinin Mektebine tepki göstermiş ve valiliğe şikâyetle bulunmuşlardır. Ancak vilayetin şikâyetlere ilgisiz kalması üzerine halk bu okulu yıkmak için harekete geçmiş, bunun üzerine okul başka bir yere nakledilmiştir. Okulun yeni yapılan kısmı da yıktırılmıştır: “Hükümet-i seniye'nin rey ve ruhsatı üzerine nefis-i Selanikte Abdullah Kadı Mahallesinde vaki harap mescid-i şerif arsasının bir köşesinde mukaddeman İsmail Efendi tarafından müceddiden bina ve inşa edilen ve aleyhinde mahalle halkının göngüleri ve bilahare yıkmağa tasaddi ettikleri, gazetemizle beyan olunan mektebin sonradan tahakkuk eden mahzura binaen başka bir mahalde yapılmak üzere yıktırıldığı istima edildi” (*Rumeli* 24 Cemaziyelahir 1290/18 Ağustos 1873, No. 26: 2).

Rumeli gazetesi İsmail Hakkı mektebinin akibeti ve özellikleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler de vermektedir. Gazete haberine göre bu okul, Türkçe (Osmanlıca) dışında başka dillerin de öğretildiği ilkökul düzeyinde bir lisan okuludur: “Maarifmendân-ı asırdan vatan muhabbetiyle mütehammil ve Selanik'in ahalisinden İsmail Hakkı Efendinin elsinde-i muhtelifeyi kıraat ettirmek üzere mekteb-i iptidaiye namıyla bir sıbyan mektebi küşad eylediği gazetey-i muteberenin altıncı numarolu nüshasında maalfitihâr görüldü.” Haberin devamında okulun geçici olarak Yeni hamam karşısında bir evde açıldığı bilgisi de yer almaktadır. “Acizleri mekatib-i sıbyanın ilerlemesine herkesten ziyade heveskâr bulunduğum cihetle mekteb-i mezkûru diğer bir mahalde tevsi edince şimdilik suret-i muvakkatada ve Yeni Hamam karşısında dokuz numarolu hanedeki mektebine girip ra'yelayn müşahede eyledim” (*Rumeli* 23 Sefer 1290/21 Nisan 1873, No. 9: 3).

Bu haberden yaklaşık iki ay sonra, Rumeli Gazetesinde yer alan başka bir yazıda, İsmail Hakkı'nın açtığı okula karşı mahalle halkının gösterdiği tepki, eleştirel bir üslupla haberleştirilmiştir. Haberden anlaşıldığına göre İsmail Hakkı, daha önceleri kendi evinde bir grup öğrenciyi eğitimi vermekte iken, hükümetten aldığı izinle metruk durumda olan bir medrese arsasının bir köşesine tüm masrafını kendisi karşılayarak bir okul yaptırmıştır. Ancak kendi evlerinin pencerelerini ve kapılarını bu arsaya açacak şekilde yaptıran mahalle sakinlerinden bazıları, okulun burada yapılmasına mani olmak istemiş ve yıkılması için valiliğe dilekçe vermişlerdir. Gazete

haberinde bu durum tuhaf olarak nitelendirilmiş, halkın eğitim-öğretim için inşa edilen böyle bir okuldan rahatsız olması yadırganmıştır. Haberin devamında halkın asıl düşmanının cehalet olduğu ve Hükümetin de eğitimin yaygınlaşması ve gelişmesi için bunca fedakârlık yaptığı bir dönemde olup bitenlerin anlaşılmasız olduğu vurgulanmıştır. Yazının devamında okula katkı olması için, İstanbul'dan çoğunluğu gayr-i Müslimlerden oluşan Osmanlı Tiyatrosu adında bir kumpanyanın Selanik'e gelerek burada bir temsil verdiği ve bir gecelik gelirini bu okula bağışladıkları bilgisi de yer almaktadır (*Rumeli* 20 Rebiyülahir 1290/16 Haziran 1873, No. 17: 2).¹⁸

Gazetede ayrıca okulla şu değerlendirme yazısına yer verilmiştir:

“Bu mektebin yapıldığı bir mescid-i şerifin esas-ı kadimi değildir. Havlusunun bir köşesidir. Mescid-i şerif mamuriyetini heman bilinmeyen bir zamandan beri (Kaa-i Safsafa) harap ve biyab yalnız arsa halindedir. Bu gayretli İsmail Efendi ortaya çıktı bir mektep yapmak istedi. Hükümet-i seniyye de mescid-i şerifin bir parça arsası hiç olmazsa böyle devair-i ilmiye ile olsun şenlensün deyu ruhsat verdi. Şimdi fena mı oldu? İsmail Efendi bir tarafta mektep yapar ve mahalle ahali de mademki elli altmış senelik harap bir mabed-i şerifi ihya etmeyi şimdiye kadar korumuşlar da mamur ederler ise niçün mektep oldu deyu sevabı mukriz ile korkmazlar ya! Sevab o sevabdır. Ama denilirse mescidin ihyası mektebin imanesine mevkuftur. İşte bu olmadı. Gayret-i diniye böyle olmasını değil sözünü böyle tecviz etmez de kalırsa hem mektep mamur olsun hem de talebesi ve mahalle ahali eday-ı salat için başka camilere gitmek tekâlifinden varest olmak üzere mescid-i şerif dahi ihya edilsin. Geliniz bakalım ağalar haydi bir iane açınız. Cenab-ı hak eksik etmesin memleketimizde size de yardım edecek mahiyetden pek çok bulunur. Size de hamiyet-i milliyenizi emsal-i irae ile hem dünyada eyilikle yardım olunursunuz hem de ahretinizi bulmak için bir büyük sevap kazanmış olursunuz” (*Rumeli* 20 Rebiyülahir 1290/16 Haziran 1873, No. 17: 2).

Rumeli gazetesinde yer alan bu bilgiler, İsmail Hakkı'nın Selanik'te kişisel çabasıyla 1872-73 yıllarında bir özel okul açtığını göstermektedir. Bu bilgiler, özel okulların tarihesine ilişkin araştırmalarda hiç kullanılmamıştır.

Şemsülmaarif Ne Zaman Açıldı?

Güvenilir eğitim tarihi araştırmalarında *Şemsülmaarif* adlı Rüşdiye düzeyindeki okul, Türkler tarafından açılan ilk özel okul olarak nitelendirilmekte ve bu okulun kuruluş tarihi bazı kaynaklarda 1881 veya 1882 olarak geçmektedir (Akyüz 1999: 208; Ergin 1977: 951). Bu okulun kuruluş tarihi daha sonra Akyüz tarafından 1884 olarak düzeltilmiştir (2012: 240).

Bu kaynaklarda okulun kuruluş tarihinin önüne muhtemelen ifadesi konularak kesin bir tarih vermekten kaçınılmaktadır. Oysa *Tercüman-i Hakikat* gazetesinin çocuklar için yayınladığı ekinde yer alan bir bilgi, Abdi Kamil Efendi'nin İstanbul'da açtığı özel okulun¹⁹ tarihinin, 1881 (veya 1884) değil muhtemelen 1875 veya 1874 olduğunu göstermektedir. Gazete ekinin 18 Teşrin-i Sani 1292 / M. 1875 tarihli sayısında yer alan bilgi şöyledir: "Hususi sıbyan mektebi muallimi Selanik'li Abdi Kamil Efendi, birkaç senedir teşkil eylediği sıbyan mektebinde, çocukları okutmak hususunda pek güzel maharet göstermiş olduğu gibi, bu defa bazı zevatın teşviğiyle Süleymaniye civarında bir de kız mektebi küşad etmeye karar vermiş ve kendi haremi bulunan hanımı dahi iş bu kız mektebinde muallimelik edecek imiş."²⁰

Habere göre Abdi Kamil Efendi'yi teşvik eden grup, açılacak okul için parasal katkıda bulunmuşlardır. Aynı derginin 15. sayısında Maarif Nezareti tarafından Abdi Kamil Efendi'ye bir kız okulu açması için ruhsat verildiği belirtilmektedir. Dergide yer alan bilgiye göre Süleymaniye civarındaki bir ev muntazam bir kız mektebi olacak şekilde planlanmış ve Abdi Kamil Efendi bu okul için bir nizamname dahi hazırlamıştır (*Tercüman-ı Hakikat*, Sayı 15: 3). Abdi Kamil Efendi daha sonra bu mektebi Şehzadebaşı'ndaki Feyziye caddesinde bulunan Neşet Bey Konağına naklederek, bir de yatılı kısım eklemiştir. Birlikte çalıştıkları Nadir Bey ise Abdi Kamil Efendiden ayrılarak, 1885 yılında *Numune-i Terakki* adında başka bir özel okul açmıştır.

Sonuç

Özel okulların açılması, her şeyden önce, Tanzimat döneminde başlayan eğitimde yenileşme çabalarının bir sonucudur. Öte yandan Türkler eliyle özel okullar açılmasında, azınlık ve yabancıların girişimleri ve eğitim alanındaki atılımlarının da etkisi olmuştur. Türkler bu gelişme karşısında başta sessiz kalmış; ancak, bu okulları yakından tanıyan ve eğitimin gidişatından memnun olmayan bazı eğitimciler, Türkçe öğretim yapacak özel okullar açma yoluna gitmişlerdir.

Özel okulların kuruluşuyla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devletinde alışık olunmayan yeni bir eğitim anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu yeni anlayış, eğitimin ticarileşmesidir. Daha önce gönüllülük ve karşılıksız olma esasına dayalı eğitim süreci, artık parası olanların daha iyisine ulaşabileceği bir uygulamaya dönüşmüştür. Bu gelişme aslında var olan bir uygulamanın kurumsal bir yapıya dönüşmesinden ibaretti. Zira öteden beri üst düzey bürokratlar ve varlıklı aileler, çocuklarının eğitimi için parayla özel öğretmen tutuyorlardı. Ancak 19. yüzyılda eğitim ve bilim alanında yaşa-

nan gelişmeler bu uygulamanın kurumsal bir yapıya dönüşmesi gereğini ortaya koymuştur. Çünkü eğitim ve bilim alanındaki ilerleme ve gelişmeler eğitim süresinin uzamasını ve öğretim programlarının çeşitlenmesini zorunlu hale getirmiştir. Ancak Devlet okulları eliyle bu yeni anlayışı uygulamak mümkün olamamıştır. Bunun üzerine bazı eğitimcilerin girişimleriyle devlet okulları dışında yeni okullar açılması yoluna gidilmiştir.

Dönemin eski kaynaklarından elde edilen bu yeni bilgilere göre şahıslar eliyle açılan ilk özel okullar İstanbul'da değil Selanik'te ortaya çıkmıştır. Avrupa'daki eğitsel gelişmeleri Selanik'teki azınlık ve yabancılar vasıtasıyla yakından izleyen bir grup eğitimci, özel okulların açılışında öncülük yapmışlardır. 1870'li yılların başında Selanik'te yayın hayatına başlayan Rumeli ve Zaman gazeteleri bu dönemde olup bitenleri haberleştirerek eğitimdeki gelişmelere dikkat çekmeye ve kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Bu gazetelerin sunduğu bilgiler önemli bir konunun aydınlatılmasını sağlamıştır. Gerek bu gazetelerin ve gerekse diğer bazı süreli yayınların çeşitli nüshalarında isim, tarih, yer, program ve diğer ayrıntıları hakkında verdiği bilgiler, özel okulların çok büyük bir ihtimalle 1872 yılında açılmaya başladığını göstermektedir. Dönemin özgün kaynaklarından elde edilen bu yeni bilgiler, özel okulların ilk açılış tarihini mevcut bilgilerden farklı olarak on yıl kadar geriye götürmektedir. Yine bu bilgilerden anlaşıldığı üzere ilk açılan özel okullar *Şemseddin Efendi Mektebi* (1872 yılında Selanik'te) ve *İsmail Hakkı (Lisan) Mektebi* (1872 yılında Selanik'te)'dir. Ayrıca Derviş Efendi'nin de bu yıllarda (1873 veya 1874 yıllarında ve Selanik'te) bir okul açtığı güçlü bir ihtimaldir. Öte yandan bu yeni bilgiler Türk eğitim sisteminin gelişimi açısından 1870'li yılların çok önemli olduğunu gözler önüne sermiştir. Zira bu yıllarda Selanik'te bir grup eğitimci, her türlü zorluğu göze alarak, ısrarlı biçimde özel okul açma girişiminde bulunmuşlardır. Bunlar daha sonra birlikte ve ayrı ayrı çalışan Şemseddin Efendi, İsmail Hakkı, Derviş Efendi ve Halil Efendidir. Şemseddin, İsmail Hakkı ve Derviş 1872-73 yıllarında kendi okullarını açma girişiminde bulunmuşlar, 1870'li yılların sonunda bu okulları kurumsal yapıya dönüştürerek daha büyük ve etkili hale getirmeyi başarmışlardır.

Araştırmada elde edilen bir başka önemli bulgu da İstanbul'da açılan Şemsülmaarif adındaki okulun tarihçesine ilişkindir. Zira eski ve güvenilir kaynaklarda bu okulun açılış tarihi 1882 olarak verilmiştir. Bizim elde ettiğimiz yeni bilgiler bu okulun açılış tarihinin 1874 ya da 1875 olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak bu araştırma kapsamında elde edilen bilgiler, kanaatimizce özel okullar konusunu bir nebze daha aydınlatmıştır. Araştırmada elde

edilen bulgular, Türkler eliyle açılan ilk özel okulun yeri, tarihi ve ismi konusundaki eski bilgileri büyük ölçüde değiştirecek niteliktedir. Ancak kesin bir yargıya varmak için orijinal kaynaklara dayalı yeni araştırmalara ihtiyaç vardır. Konuyla ilgilenen araştırmacıların, dönemin resmi belgeleri ve özgün kaynaklarına dayalı olarak yapacakları yeni araştırmalar, özel okulların gelişim sürecinin aydınlatılmasını sağlayacaktır.

Açıklamalar

- ¹ 1847 yılında yayınlanan bu talimat'ın orijinal adı, "Etfalin Talim ve Tedris ve Terbiyelerini ne Veçhile İcra Eylemeleri Lazım Geleceğine Dair Sıbyan Mekatibi Hacerleri Efendilere İta Olunacak Talimat"'tır.
- ² Bk. Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı* (İstanbul: Matba'a-i 'Âmiri, 1338).
- ³ Gazeteci, edebiyatçı ve eğitimci kişiliği olan Ahmet Rasim Daruşşafaka'dan mezun olmuştur.
- ⁴ Bu okulun adı daha sonra *Medrese-i Edebiye* olarak değiştirilmiştir.
- ⁵ Bu okulun ilk adı *Feyz-i Sıbyan*'dir.
- ⁶ Aslında bu okulun açılış tarihi diğerlerinden daha erken olmasına karşın, ilk açılan okul olarak nitelendirilmemiştir.
- ⁷ Daruşşafaka, 1 Mart 1281 (1865) yılında *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye* tarafından, cahil kalmış esnaf çocuklarını okutmak üzere İstanbul Kapalı Çarşı civarında bir binada açılmıştır.
- ⁸ Bu kaynaklar arasında, 1315 H. tarihli Selanik *Vilâyet Salnamesi*, 1320-1322 H. tarihli Okulun *Karar Defteri*, Okulun 1326 H. tarihinde yapılan Encümen *Toplantı Tutanağı*, 1930 yılında yayınlanan bir *makale*, Meşrutiyet Döneminde okulun yayınladığı *Tanıtım Kitapçığı*, 1877 yılında okul kurucularının hazırladığı bir *Devir Senedi* bulunmaktadır.
- ⁹ Bazı kaynaklarda Şemsi Efendi olarak da geçmektedir. Şemsi Efendi, 1852 yılında fakir bir ailenin çocuğu olarak Selanik'te doğmuştur. İlköğrenimini doğduğu şehirde tamamlayan Şemsi Efendi, ortaöğrenimini 1867 yılında 15 yaşlarında iken Tanzimat döneminin modern eğitim kurumlarından Selanik Rüşdiyesinde tamamlamış, Arapça, Farsça yanında Fransızca öğrenmiştir. Şemsi Efendi, bir süre rüşdiyeye devam edemeyen çocuklara özel dersler vermiştir.
- ¹⁰ Özcan 1914 tarihli bir kaynağa dayanarak Şemsi Efendi'nin okulunu İsmail Hakkı ile birlikte açtığını daha sonra meslektaşısı Abdi Kâmil Efendi'yi öğretim kadrosuna dâhil ettiğini iddia eder. Ancak okulun açıldığı tarihe çok yakın kaynaklarda yer alan bilgilerde İsmail Hakkı'nın adı geçmemektedir. 1875 yılında yayınlanan bir başka kaynakta ise Şemsi Efendi Mektebinde Halil ve Derviş Efendilerin görev yaptıkları belirtilmektedir.
- ¹¹ Aynı gazetede bu haberin üst kısmında tanıtılan Selanik'teki bir kız okulu kastedilmektedir.
- ¹² Hicri 1289 senesi kastedilmektedir. Miladi yıl karşılığı 1872'dir.

- ¹³ Bazı kaynaklarda da Feyziye Mektebi şeklinde geçmektedir. Bu okul aslında Şemsi Efendi Mektebinin devamıdır.
- ¹⁴ Diğer Mekteb-i terakkidir.
- ¹⁵ Usul-iccedid hareketinin öncülerinden olan Derviş Efendi, Selanik'teki yenilikçi eğitim akımının en önemli temsilcilerindendir.
- ¹⁶ *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, Madde 6.
- ¹⁷ Daha sonraki tarihlerde adı İsmail Hakkı Bey olarak geçmektedir. Selanik'in önde gelen eğitimcilerinden olan İsmail Hakkı, Selanik'teki diğer özel okullarda ve devlete ait okullarda görev yapmıştır.
- ¹⁸ “Ebnay-ı vatanın talim ve terbiyeleri maksad-ı Hayri muradıyla İsmail Hakkı Efendinin bir mektep küşad ettiğini ceride-i muteberenin nusha-i sabıkasında nazar-ı memnuniyetle görülmüş idi. Efendiy-i mumaileyh etfal-i mevcudeyi şimdide kadar kendi hanesinde tedris etmekte idiyse de mektep olmak üzere bir mahal-i mahsusa ihtiyacın lüzumu derkar olup bu babda vuku bulan arz ve istirhamı ve hükümet-i seniyeninneşr-i maarif yolunda kabil-i inkar olmayan ulu himmet ve inayeti eseri olarak zuhur eden müsâadâtı üzerine masrafı kendi tarafından tesviye olunmak üzere Abdullah Kadı Mahallesinde sini ve fakireden biri eser-i bina bile kalmayan ve civarındaki hanelerin mezbeleliği denilmeye şayeste olan mescit arsasının bir köşesinde inşa ettirmekte olduğu mektep mahalleliden bazılarının ve hususen mezkur arsaya nazır bir takım pencere ve kapılar küşad eden haneler ashabının mizaçlarına muvafık gelmediğinden orada mektep inşasına mümanaat etmek efkarında oldukları işitilmiş ve bunun için galiba bir arzuhal dahi tertip ve takdim edilmiş. Ne tuhaf şey” (*Rumeli* 20 Rebiyülahir 1290/16 Haziran 1873, No. 17: 2).
- ¹⁹ Abdi Kamil Efendinin açtığı okulun adı Şemsülmaarif'tir.
- ²⁰ *Tercüman-i Hakikat*, Sayı 9, s. 2.

Kaynaklar

- Akyüz, Yahya (1989). “Tanzimat Döneminde Eğitim, Öğretim, Anlayış ve Uygulamalarında Görülen Yenilikler”. *Milli Eğitim*, Aralık 1989: 3-6.
- _____, (1999). *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*. İstanbul: Alfa Yay.
- _____, (2007). *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö 1000-M.S.2007)*. Ankara: PegemA Yay.
- _____, (2010). *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö 1000-M.S.2010)*. Ankara: Pegem Akademi.
- Alkan, M. Önal (2000). *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e, Selanik'ten İstanbul'a, Terakki Vakfı ve Terakki Okulları (1877-2000)*. İstanbul: Boyut Matbaacılık.
- Berker, Aziz (1945). *Türkiye'de İlk Öğretim I (1839-1908)*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Cevad, Mahmud (1338). *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*. İstanbul: Matba-i Âmire.
- Düstur*, (1289/1872). Dersaadet: Matba-i Amire.

- Elöve, E. Mustafa (1991). *Bir Demet Işık*. İstanbul: Afa Matbaacılık.
- Eren, İsmail (1969). “Atatürk’ün İlk Hocası Şemsi Efendi”. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* VI/26: 5-7.
- Ergin, Osman (1977). *Türk Maarif Tarihi (I-V)*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Koçak, Cemil (1985). “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yay.
- Koçer, H. Ali (1991). *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”. *Düstür*, (1289/1872). Dersaadet: Matba-i Amire.
- Özcan, Mert (1991). “Atatürk’ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*: VII/20: <http://atam.gov.tr/ataturkun-ilk-ogretmeni-semisi-efendi-1852-1917/> [Erişim 04.11.2013].
- Sandalcı, Mert (2004). *Feyz-i Sıbyan’dan Işık’a Feyziye Mektepleri*. İstanbul: Feyziye Mektepleri Vakfı.
- Sevük, İ. Habib (1951). *Tanzimat Devri Edebiyatı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Somel, S. Akşin (2001). “The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire (1839-1908)”. *Islamization, Autocracy and Discipline*. Leiden Boston: Brill 2001.
- Ülke Eğitiminde 90. Yıl (1885-1975)*. Özel Işık Lisesi (1975). İstanbul: Feyziye Mektepleri Vakfı.
- Çocuk Bahçesi* Sayı 23: 10.
- Çocuk Bahçesi* Sayı 27: 12.
- Çocuklara Kıraat* Sayı 11: 83, 1 Recep 1299/19 Mayıs 1882.
- Çocuklara Rehber* Sayı 13: 4.
- Çocuklara Rehber* Sayı 35: 8.
- Devir* Sayı 3, 9 Recep 1289: 1.
- Etfal* 1291 (1875): 5.
- Etfal* 13 Cemaziyelahir 1292, Numero 14.
- Etfal* 21 Cemaziyülevvel 1292/25 Temmuz 1875, Numero 10.
- Rumeli* 1 Rebiyyülevvel 1290, No:10: 1.
- Rumeli* 16 Sefer 1290, No:7: 3.
- Rumeli* 17 Cemaziyelahir 1290, No:25: 1.
- Rumeli* 20 Rebiyülahir 1290/16 Haziran 1873, No:17: 2.
- Rumeli* 23 Sefer 1290/21 Nisan 1873, No:9: 3.

Rumeli 24 Cemaziyelahir 1290/18 Ağustos 1873, No:26: 2.

Rumeli 25 Şevval 1290, No:42: 1.

Rumeli 29 Cemaziyelevvel 1291, No: 72: 1.

Rumeli 3 Sefer 1290/1 Nisan 1873: 1.

Sadakat Gazetesi 23 Nisan 1291, Sayı 10.

Selanik Vilayet Salnamesi 1288 (1872): 96.

Takvim-i Vekayi 17 Ş 1264 (1848), Defa 385.

Tercüman-ı Hakikat Sayı 15: 3.

Tercüman-i Hakikat 1891, 20 Ağustos 1308.

Tercüman-i Hakikat 20 Ağustos 1308/1891.

Zaman 25 Recep 1291/7 Eylül 1874: 1.

Private Schools in the Ottoman State and New Information on the History of the First Turkish Private School

Hüseyin Şimşek*

Abstract

One of the most disputable issues in Turkish Educational History is related to the early private schools, the date of their establishment and the name of the firstly established Turkish private school. Although there is no specific and detailed research about private schools in Turkey, there are a number of research results and some limited information in books related to the history of education. However, these sources include contradicting results. This study aims to discuss and investigate the existing information about private schools in Turkish Educational History and to provide reliable information on the history of Turkish private schools. The data used in this study have been gathered from books, articles and original documents from the period.

Keywords

Private schools, Ottoman period, Turkish educational history, 19th century

* Assist. Prof. Dr., Ahi Evran University, Faculty of Education, Department of Educational Sciences – Kırşehir / Turkey
husimsek@hotmail.com

Частные школы Османского государства и новые сведения по истории первой турецкой частной школы

Хусейн Шимшек*

Аннотация

Важными неисследованными темами в истории турецкой педагогической науки являются вопросы даты открытия первых частных школ и какая турецкая частная школа была впервые открыта. Вместе с тем, что по данной теме нет отдельных и комплексных исследований, можно найти некоторую информацию в малом количестве работ, исследующих историю частных школ и в книгах по истории педагогики. Однако, в этих исследованиях и книгах приводятся различные взгляды по поводу истории частных школ. Целью данной работы является обсуждение этих сведений, имеющихся в турецкой литературе по истории педагогики, а также предоставление новых сведений по истории развития турецкого частного образования. В данной работе были использованы сведения работ, написанных по данной теме, а также сведения первоисточников рассматриваемого периода.

Ключевые слова

Частные школы, период Османского господства, история турецкой педагогики, XIX век

* Доцент доктор, университет Ахи Евран педагогический факультет кафедра педагогических наук – Кыршехир / Турция
husimsek@hotmail.com